

KEMÉNY ISTVÁN

A magyarországi szegénység

1969 októberében – hatévi előkészület után – reprezentatív mintán és sztenderdizált kérdőíveken alapuló országos felmérést vezettem a magyarországi szegénység életkörülményeiről. A kérdőívek adatainak feldolgozása fényt derített a szegény népeség összetételére az életkor, a családszerkezet, a település, a foglalkozás, az iskolai végzettség, a szakképzettség, a társadalmi eredet, az életpálya és a vándorlás szempontjából; felderítette a szegény családok életmódjának olyan jellegzetességeit, mint lakásviszonyaik, étkezésük, ruházkodásuk, családi jövedelmük nagysága és beosztása, egészségük, szórakozásuk, pihenésük; képet adott gyermekeik tanulmányairól és tervezett jövőjéről; végül egy közepes jövedelmű kontrollcsoport ugyanilyen módszerrel végzett vizsgálata lehetővé tette a szegények és a közepes jövedelműek életmódjának összehasonlítását.¹

A kérdőíves adatok feldolgozása azonban nem ad módot a szegények életmódcsoportjainak belső megértésére. Sztenderdizált kérdőív segítségével csak kis részben vagy egyáltalán nem ismerhető meg az egyes csoportok története (jelenük magyarázatának elengedhetetlen feltétele), tárgyi kultúrájuk, a szokásrendszer, amellyel a tárgyakat kezelik, a család belső szerkezete, a társadalom szervezete, az emberek egymás közti kapcsolatai, a társadalmi ellenőrzés, amellyel a tradíciók megtartását biztosítják, a nevelés, amellyel azokat továbbörökítik; nem érthetők meg az életmódra jellemző tipikus beállítottságok, magatartások és gondolkodásmódok, azok a konkrét találkozások és összeütközések, általában mindazok a tipikus helyzetek és cselekvések, amelyekben és amelyek során társadalmi kapcsolat jön létre szegények és nem szegények között.

E probléma kutatására a vizsgálat résztvevői hosszú időn át rendszeresen megfigyelték a szegény közösségek életét, és a közösségek tagjaival mélyinterjúkat készítettek. A mélyinterjú keretét igen gondosan készítették elő, majd többórás, magnetofonnal rögzített beszélgetést folytattak a megkérdezettekkel. Részletesen kidolgozott terv alapján szigorúan kötött kérdésekre kerestek összehasonlítható és feldolgozható válaszokat, de a kérdéseket nem közvetlenül, hanem indirekt formában tették fel. A megfogalmazás módjában és sorrendjében teljesen kötetlenül jártunk el, hogy biztosítsuk a megkérdezett indulatainak és érzelmeinek nyílt kifejeződését. A család és az egyén történetére

¹ A kérdőíves vizsgálat végleges feldolgozási mintája 1368 alacsony jövedelmű és 278 közepes jövedelmű kontrollháztartás adatait tartalmazta. – *A szerk.*

vonatkozó adatokon túlmenően igyekeztünk magatartásokat is feltárni; nem elégedtünk meg a bevallott véleményekkel és nézetekkel, hanem igyekeztünk megismerni a mások elől eltitkolt, sőt a tudatosan meg sem fogalmazott véleményeket és nézeteket is; kerestük az összefüggést a vélemények, magatartások, nézetek, valamint a személyiség tudatosan vallott, mások elől eltitkolt vagy nem is tudatos szükségletei és törekvései között; arra törekedtünk, hogy az így kirajzolódó magatartástípusokat a megkérdezett múltjában és jelenében rejlő szociológiai adottságokkal magyarázzuk.

A rendszeres megfigyeléseket és az interjúk készítését 1970-ben kezdtük meg. Kezdetben a Központi Statisztikai Hivatal égisze alatt dolgoztunk, ahol munkánknak az volt a feltétele, hogy a felmérést módszertani vizsgálatnak nevezzük, nem szegényszegítségvizsgálatnak. (Erre azért volt szükség, mert a Magyar Szocialista Munkáspárt gazdaságpolitikai bizottsága 1969 őszén tilalom alá helyezte a szegénység és a létminimum bárminemű kutatását.) 1972 februárjában elkészült az országos felmérés eredményeit összegző tanulmányom;² a Központi Statisztikai Hivatal illetékes főosztályának vezetői azonban szigorúan bizalmas anyagnak nyilvánították, és megtiltottak minden további kutatást. Ettől az időponttól kezdve 1976 végéig munkánkat már nem végezhetjük a KSH kötelékében.

A szegény lakosság aránya

A Központi Statisztikai Hivatal 1969-es számításai szerint 1968. január 1-ji árszínvonalon egy háromtagú család havi létminimuma 2640, egy négytagúé 3320, egy ötagúé pedig 3850 forint volt. Az így kiszámított létminimum alatt élt 1968. január 1-jén az ország lakosságának 32 százaléka.

Az 1945 óta eltelt időszakban a magyar életszínvonal a leggyorsabban az 1968. január 1-jét követő öt évben emelkedett. Az egy főre jutó havi pénzjövedelem 40 százalékkal növekedett. Ennek a növekedésnek nagy részét magával vitte az árak emelkedése, de az életszínvonal emelkedése így is tetemes volt. Magyarországon öt évenként készítenek jövedelmi statisztikát: az 1978. január 1-ji helyzetet rögzítő adatokat valószínűleg csak 1980-ban közlik. Annyit azonban tudunk, hogy 1973 és 1977 között a nominális bérek mintegy 25 százalékkal emelkedtek, s ez az emelkedés csak minimális mértékben haladta meg az árakét.

Mivel az utolsó szegénységvizsgálatra és az utolsó létminimum-számításra – mindkettő egyben az egyetlen is volt – 1969-ben került sor, 1973-ra nem húzható meg pontosan a szegénység jövedelmi határa. Az 1973-as jövedelemvizsgálat adatai szerint 1973. január 1-jén a lakosság nem egészen egyharmadának egy főre jutó havi jövedelme 1200 forint alatt, nem egészen egyötödének egy főre jutó havi jövedelme pedig 1000 forint alatt volt. Ha figyelembe vesszük az áremelkedéseket, úgy nagyon óvatos becsléssel élünk, ha azt mondjuk, hogy a lakosság egyötöde szegény, egytizede nagyon szegény volt 1973-ban.

² Lásd a jelen kötet előző tanulmányát. – *A szerk.*

Az alábbiakban elsősorban a legalsó jövedelmi tized – tehát a nagyon szegények – helyzetével foglalkozom.

Kik a nagyon szegények?

Társadalmi rétegek szerinti megoszlás

1968. január 1-jén az alsó jövedelmi tized népességének 70 százaléka olyan háztartásban élt, ahol a családfő aktív kereső volt, 30 százalék pedig nyugdíjas vagy szociális segélyből élő családban.

Az aktív keresővel rendelkező háztartások népességén belül a családfők 35,4 százaléka segédmunkás, 15,2 százaléka betanított munkás, 15,1 százaléka szakmunkás, 29,6 százaléka mezőgazdasági fizikai dolgozó volt. A segédmunkáscsaládok 71,4 százaléka, a betanított munkások családjainak 68,8 százaléka falun élt, s onnan járt városi vagy nem városi ipartelepekre dolgozni. Ugyanezen családok négyötöde igen kis méretű mezőgazdasági földdarabbal is rendelkezik, s azt gyakran igen intenzíven műveli meg. A nagyon szegények négyötöde tehát falun élő betanított munkás, segédmunkás vagy mezőgazdasági fizikai dolgozó, kétharmada pedig mezőgazdasági fizikai dolgozó vagy olyan betanított és segédmunkás, aki jövedelmének egy részét mezőgazdasági munkával keresi meg. 1968 és 1973. január 1-je között jelentékenyen eltolódott a legalsó jövedelmi tized társadalmi összetétele: 77 százalék élt munkáscsaládban; ezen belül 33 százalék segédmunkáscsaládban, 28 százalék betanított munkás családjában, és 20 százalék mezőgazdasági fizikai dolgozó családjában. Világosan kirajzolódik tehát az a tendencia, hogy a szegények között háttérbe szorulnak a mezőgazdasági fizikai dolgozók, s egyre inkább a betanított- és segédmunkáscsaládok dominálnak.

A nyugdíjas családfők közül elsősorban a volt mezőgazdasági fizikai dolgozók, illetve a volt betanított és segédmunkások kerültek a nagyon szegények közé. Első helyen a mezőgazdasági fizikai dolgozók álltak (36 százalék), őket követték a segédmunkások (27 százalék), majd a betanított munkások (13 százalék). A három réteg együttesen a nyugdíjas családfőknek több mint háromnegyedét foglalta magában.

A segédmunkások részaránya a nyugdíjasok körében azért olyan magas, mert a nyugdíj összege a nyugdíjazás előtti fizetéshez és a szolgálati évek számához igazodik. Az előbbi azért kedvezőtlen számukra, mert a segédmunkások fizetése általában kisebb. A volt segédmunkásoknak azonban a szolgálati ideje is rövidebb. Nagy részük ugyanis törpebirtokos vagy föld nélküli mezőgazdasági munkás volt; mezőgazdasági idénymunkájukat vagy a napszámban végzett munkát nem tudják papírral igazolni. Nem tudják igazolni szolgálati idejüket azok a mindig városban élő segéd- és alkalmi munkások sem, akik egy életen át trógermunkát végeztek, vagy olyan kisiparosoknál dolgoztak, akik nem jelentették be őket a biztosítóintézetnél; s így nincs „hivatalos papírjuk”. A magyar nyugdíjrendszer elvileg a „munkában töltött életet” jutalmazza. A munkában töltött életet azonban csak azoknál a rétegeknél ismerik el, akik meg tudják védeni érdekeiket. Elég nagy képmutatás kétségbe vonni, hogy egy csóró segédmunkás munkával kereste meg a kenyerét.

Megoszlás a gyerekek száma szerint

A magyar munkások életszínvonala jóval magasabb, mint a lengyel, román, bolgár vagy szovjet munkásoké. Ennek több oka van. A nemzeti jövedelem felét a magánszférában termelik, s ez lehetővé teszi, hogy a munkások többsége az állami szférán kívül, a magánszférában is értékesítse munkáját, mégpedig a hivatalosnál jóval magasabb áron. Ennek következtében az állami szférában is létrejön némi lehetőség a béralkura, amit a munkások rejtett érdekvédelmi szervezetei ki is aknáznak.

A megfelelő életszínvonal biztosításának nélkülözhetetlen eszköze a nők munkája: Magyarországon a munkaképes korú nők 64 százaléka kereső. Figyelembe véve a tanulókat, a munkaképteleneket stb., a munkaképes korú nők foglalkoztatottsága közel 75 százalékos.

Budapesten majdnem minden nő dolgozik. Azonban kétségtelen, az életszínvonal emelkedésének egyik alapvető tényezője volt, hogy az elmúlt két évtizedben a magyar lakosság áttért az egy-két gyerekes rendszerre. Ezért a szegények – és még inkább a nagyon szegények – közé jutásnak egyik leglényegesebb tényezője az átlagosnál nagyobb gyerekszám. 1968. január 1-jén a legalsó jövedelmi tizedhez tartozó népesség 40 százaléka olyan családokban élt, ahol a 19 éven aluli eltartottak száma három vagy ennél több volt. Az *aktív keresővel* rendelkező háztartások népességének gyerekszám szerinti százalékos megoszlását 1968. január 1-jén az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat

Az aktív keresővel rendelkező háztartások népességének gyerekszám szerinti százalékos megoszlása (1968. január 1-jén)

19 évesnél fiatalabb eltartottak száma	Megoszlás (százalék)	
	összes háztartás	nagyon szegény háztartások
0	27,7	9,4
1	30,5	11,8
2	26,6	21,7
3	8,9	23,5
4+	5,3	33,6
Összesen	100,0	100,0

Az átlagos háztartásokra az a jellemző, hogy egy vagy két gyerek van, vagy egy sincs, a nagyon szegényekre viszont az a jellemző, hogy három vagy több gyerekük van.

1973-ra az egész lakoságnál is, a nagyon szegényeknél is csökkent a háromgyerekes családokban élők aránya, de a szegényeknél jóval kevésbé. Az összes – aktív keresővel rendelkező – háztartás népességén belül a háromgyerekes családban élők aránya 14,2 százalékról 10,8 százalékra, a szegényeknél 57,1 százalékról 55,9 százalékra csökkent.

Más oldalról nézve a dolgot, a három- és többgyerekes családban élő népesség nagyobb fele (58,4 százaléka) szegény, és több mint harmada (36,4 százaléka) nagyon

szegény. Még sokkal nagyobb a szegények dominanciája a négy- és többgyerekes családokban. Ennek a népességnek 83,2 százaléka volt szegény 1973-ban, 63,4 százaléka pedig nagyon szegény.

Éppen azokban a társadalmi rétegekben legnagyobb a gyerekszám, amelyeknek kereseti és jövedelmi viszonyai a legrosszabbak. A négy- és többgyerekes nagyon szegények 45 százaléka él segédmunkás, 23 százaléka mezőgazdasági fizikai dolgozó és 17 százaléka betanított munkás családjában. Csaknem ugyanilyen arányokat tapasztalunk a három- és többgyerekeseknél is. A megfelelő arányok: 41, 26 és 15 százalék. E három réteg döntő többségében falun él, ahol – óvoda hiányában – a gyermekes anyák csak a ház körüli parcellán tevékenykedhetnek. Ez csökkenti a keresők számát, és rontja a családi jövedelem színvonalát.

Az alacsony jövedelmi szint és a magas gyerekszám a magyarországi alsó réteg múltból örökölt és objektív tényezők által fenntartott szubkultúrájának két jellegzetes vonása.

A cigányok aránya

Az 1969. évi országos szegényvizsgálat során mérni tudtuk a cigányok arányát a nagyon szegény népességen belül. Két évvel később, 1971-ben reprezentatív mintán alapuló országos cigányvizsgálatot irányítottam, amely természetesen kiterjedt a jövedelmi viszonyokra is. Azt tapasztaltuk mind 1968. január 1-jén, mind pedig 1971-ben, hogy a cigányok aránya a nagyon szegények között 19 százalék volt. Amíg azonban a magyar lakosság 10 százaléka tekinthető nagyon szegénynek, az 1971-ben 320 ezer lelket³ számláló cigány népességének 62 százaléka volt nagyon szegény, és további 16 százaléka szegény.

A nagyon szegények népes táborán belül is van jövedelmi rétegződés. 1968. január 1-jén az egymillió főt számláló legalsó jövedelmi tizedben az egy főre jutó jövedelem 600 forint alatt volt, de ennek a népességnek 30 százalékánál, tehát 300 ezer embernél az egy főre jutó jövedelem 400 forint alatt maradt. Ennek a 300 ezer embernek már 50 százaléka volt cigány. Végül szinte kizárólag cigányokból tevődött össze 1968. január 1-jén az a 84 ezer ember, akiknek a családjaiban az egy főre jutó jövedelem 300 forint alatt volt. Az 1968. januári nagyon szegények felénél az egy főre jutó jövedelem 500 és 600 forint között volt; a legalsó jövedelmi tizedbe jutott cigányoknak még ötöde sem élt e jövedelmi határok között; több mint négyötödüknél az egy főre jutó jövedelem 500 forint alatt maradt.

Az iskolázottság hatása

A nagyon szegények iskolázottságának szintje sokkal alacsonyabb, mint a közepes jövedelműeké: iskolázatlanságuk örökölt szegénységük következménye, egyben az örökölt szegénység folytatódásának oka.

³ Számuk jelenleg [1978-ban] 370 és 380 ezer fő között lehet.

A szegényvizsgálat idején a közepes jövedelmű családokban élő 17–36 éves személyek több mint négyötöde elvégezte az általános iskola nyolc osztályát; ugyanezen korcsoportban a nagyon szegények több mint fele nem végezte el a nyolc osztályt, 16 százalékuk négy osztályt sem végzett, egytizedük pedig sohasem járt iskolába. A 400 forint egy főre jutó jövedelem alatt élőknel a 17–36 évesek negyede végzett nyolc osztályt, 46 százalékuk legfeljebb négy osztályt végzett, egyharmaduk pedig nem járt iskolába.

Társadalmi eredet

A nagyon szegény családfők döntő többsége mezőgazdasági fizikai dolgozó, betanított vagy segédmunkás. Szüleik 78 százaléka ugyanezekhez a rétegekhez tartozott. Ez a vertikális társadalmi immobilitás azonban horizontális mobilitással jár együtt. Már láttuk, hogy az aktív kereső családfők 30 százaléka mezőgazdasági fizikai dolgozó, 51 százaléka pedig betanított és segédmunkás, viszont a nyugdíjas családfők 36 százaléka volt mezőgazdasági fizikai és 40 százaléka betanított és segédmunkás. Ez az eltolódás az idősebb és fiatalabb családfők között arra a tendenciára utal, hogy a nagyon szegény mezőgazdasági fizikaiak egyre inkább nagyon szegény betanított és segédmunkássá válnak. Még világosabbá válik ez a tendencia, ha a jelenlegi családfők társadalmi rétegét a szülők társadalmi rétegével hasonlítjuk össze. A szülőknek ugyanis 62 százaléka tartozott a mezőgazdasági fizikai dolgozók és 36 százaléka a betanított és segédmunkások közé.

1940 és 1965 között a magyar parasztok, törpebirtokosok és agrárproletárok gyerekeinek mintegy fele vált munkássá, de ebben az időszakban döntő többségük csak betanított és segédmunkáig jutott. Az iskolázottság nagymértékben meghatározta a mezőgazdaságból indulók pályafutását. A legfeljebb 5 osztályt végzettek 64 százaléka a mezőgazdaságban maradt, 26 százaléka vált betanított vagy segédmunkássá, 10 százaléka szakmunkássá és 0,7 százaléka alacsony beosztású szellemi dolgozóvá. A 6 osztályt végzettek 54 százaléka maradt a mezőgazdaságban, 28 százalékuk vált betanított vagy segédmunkássá, 18 százalékuk szakmunkássá és 2 százalékuk szellemi dolgozóvá. A 8 osztályt végzettek 25 százaléka maradt a mezőgazdaságban, 27 százalékuk vált betanított vagy segédmunkássá és 11 százalékuk szellemi dolgozóvá.

Az iskolázottságot – és az iskolázottságon keresztül a pályafutást – több tényező befolyásolja. Az egyik ilyen tényező az életkori különbség. Minél fiatalabb korosztályhoz érkezünk, annál magasabb az iskolázottság színvonala. Igen jelentős tényező azonban a társadalmi réteghez való tartozás is. A birtokos parasztok gyerekei általában iskolázottabbak voltak, mint az agrárproletárok gyerekei, s ennek következtében közülük aránylag többen jutottak el a szakmunkáspozícióig. Jelentősek a regionális különbségek is. Az ország középső és nyugati részén az életszínvonal és az iskolázottsági szint mindig magasabb volt (és magasabb ma is), mint a keleti részekén. A szegénység továbbörökítésének tehát egyik láncszeme az iskola.

Igen fontos körülmény, hogy az ország összes betanított és segédmunkás családfőinek 33 százaléka, a nagyon szegény betanított és segédmunkás családfőknek 44 százaléka munkásszármazású. Természetesen falun élő és többnyire falusi

munkaalkalmakhoz kapcsolódó proletárokról van szó: „szabadon vándorló” és idényszerűen foglalkoztatott proletárokról, a bányászok alsó rétegéről (az idényszerűen foglalkoztatott félbányászokról), élelmiszeripari (konzerv-, malom-, cukor-, szeszipari) idénymunkásokról, útépitőkről, krampácsolókról, építőipari segédmunkásokról, téglavetőkről, vályogvetőkről, falusi fuvarosok alkalmazottairól, vándoriparosokról, vándorkereskedőkről, különböző szolgálófoglalkozásokról, s mindezeken kívül hontalanokról, otthontalanokról, családaltalanokról, kihullottakról.

E tevékenységek szezonális tevékenységek. Legnagyobb részüknél a munkahely is vándorol, mint annak idején a nomád állattartás, legelőről legelőre. Ezért a munkaerő is vándorol a munkahellyel együtt. Állandó szállása lehet, de „nyári” szállásra is szüksége van. Ritkán dolgozik egész éven át: életmódjából hiányzik az állandó otthon kiépítettsége, időben a biztosítottság, a kiegyenlítettség és a tervezés lehetősége.

E foglalkozások túlnyomórészt megvoltak a kapitalizmus kialakulása előtt is. A hozzájuk kapcsolódó marginális helyzetet is a kapitalizmus előtti kor alakította ki. E csoportok alkották a prekapitalista kor szegénységét. A kapitalizmus úgy rendezkedett be, hogy rendszerébe strukturálisan beépítette az idénymunkásokat, az alkalmi munkásokat, azt az egész bizonytalan egzisztenciájú tömeget, amelyből mindig lehet meríteni. Ha nem állt volna rendelkezésre ez az embertömeg, a kapitalizmus struktúrája is másképp alakult volna. Az idénymunkást ugyanis nem az teszi idénymunkássá, hogy a szezon csak néhány hónapig tart, hanem az, hogy a társadalom más rétegeitől eltérő életmódot folytat. A szegények tömege nélkül kényszerűen olyan struktúra alakult volna ki, amelyben az idénymunkát biztosított egzisztenciájú munkások végzik. Miután a struktúra a szegényekre alapítva létrejött, maga a struktúra gondoskodott a szegények fennmaradásáról. A vándorló proletariátus elől ugyanis strukturálisan elzárta a mobilitás csatornáit. A vándorló proletárnak kétszállásos életmódjánál és alacsony jövedelménél fogva nincs módja arra, hogy a többiekéhez hasonló lakásról gondoskodjék, ezért lakása diszkriminálja. Félnomád életmódjánál fogva gyermeke iskoláztatásáról sem gondoskodhat úgy, mint a többiek, ezért gyermeke sem lehet más, mint vándorló proletár.

A mai szegények döntő többsége ezeknek a szabadon vándorló proletároknak a leszármazottja. A vándorló proletárok közé kell sorolni a mezőgazdasági fizikai foglalkozásokat is: ők ugyanis törpebirtokosok vagy agrárproletárok voltak, akik megélhetésüket túlnyomórészt vagy teljes egészében mezőgazdasági idénymunkából fedezték. A régi Magyarországon summásnak, részesnek, napszámosnak nevezték őket. A summások télen falusi otthonukban éltek, tavasztól őszig uradalmi pusztákon dolgoztak. Kapáltak, szénát gyűjtöttek, arattak, gyümölcsöt szedtek, szüreteltek. Ezért meghatározott konvenció, terményrész volt osztályrészük, és valamennyi pénzbért. Télen falusiak voltak, nyáron uradalmi cselédek. Az uradalomban sokkal rosszabb helyzetben voltak, mint az uradalmi cselédek, sokkal többet kellett dolgozniuk, a munkájukért kapott jövedelem jóval csekélyebb volt, szállásuk sokkal alacsonyabb színvonalú. A summásoknál valamivel szabadabb, kötetlenebb, a bér munkás munkájához közelebb álló munkát végeztek a búzát, kukoricát arató részesek és napszámosok.

A mezőgazdasági munkából és a nem mezőgazdasági munkából élő falusi szegények között nemcsak a munka idényjellege és a téli-nyári szállás kettőssége teremtett

életmódbeli közösséget, hanem az is, hogy a falun élő nem mezőgazdasági proletárok nagyobb része rendelkezett egy kis veteményfölddel. A férfi bányába, fatelepre, útépitésre stb. járt dolgozni, az asszony mezei munkát végzett, részben azon a kis veteményföldön, amijük volt, részben mások gazdaságában; de nemegyszer maguk a férfiak is mezőgazdasági munkát végeztek. Más átmeneteket is sorolhatnánk, vég nélkül. Igen sokan voltak például, akik az útépitések konjunktúrája idején kubikmunkából éltek, máskor pedig summásként dolgoztak. Végül összekötötte a falun élő mezőgazdasági és nem mezőgazdasági szegényt az, hogy egyaránt részesei voltak a falu társadalmának és rokonsági rendszerének.

Utódaik nagy része az örökölt foglalkozást folytatja, és megőrizte a foglalkozás, a szállás és az életmód kettősségét is. Ma is gyakori, hogy a férfi ipari vagy építőipari munkát végez, az asszony mezei munkát, s ebbe a férfi is besegít. Az idénymunkások egy része biztosított, egzisztenciát és jó megélhetést nyújtó állandó foglalkozássá vált – mint a bányamunka –, más részük átmeneti jelleget öltött, papíron rendszeres munkának számít, biztosított, jó megélhetést azonban csak keveseknek nyújt – mint a gyári, építőipari, építőanyagipari segédmunkák, a rakodó- és szállítómunkák –, megint más részük megmaradt idénymunkának. A hajdani szegények leszármazottai valamennyien megindultak az emelkedés útján, de a szegénységből – bár más kritériumok szerint – teljesen kiemelkedni csak egy részük tudott. Mintegy harmaduk eljutott odáig, hogy ma már csak félig szegény, kétharmaduk szegény maradt, s ennek a kétharmadnak a fele nagyon szegény.

A nagyon szegények életkörülményei

Lakásviszonyok

A nagyon szegények háromnegyed része szoba-konyhás vagy egyhelyiséges lakásban lakik, ötödrészüket egyhelyiséges lakásban. (A nagyon szegény népesség 40 százaléka 5 és annál több tagú családban él.) Víz nincs Budapesten a lakások 26 százalékában, a vidéki városokban a lakások 73 százalékában, falun pedig csak elvétve fordul elő. Villany a vidéki városi szegénylakások 13 százalékából, a falusi szegénylakások 33 százalékából hiányzik. Vaskályhával vagy sparhelttel fűtenek, és a háztartások 40 százalékában fűtésre és főzésre ugyanaz a sparhelt szolgál. Budapesten a lakások 7 százaléka, falun a lakások ötöde nem fűthető. A tipikus szegény családban a nap-pali élet a konyhára korlátozódik. A gyerekek a konyhaasztal egyik sarkán tanulnak, közben az anya főz, mos, vagy más háztartási munkát végez, s a család többi tagja is mindennapi életét folytatja. Magától értetődik, hogy az apa és a gyerekek a nap legnagyobb részét a házon kívül töltik.

Ezek a lakásviszonyok nemcsak jellegzetességei a szegények életének, hanem okai is az életmód fennmaradásának; nemcsak lehetetlenné teszik az emelkedéshez szükséges iskolázottsági és képzettségi szint megszerzését, hanem határok közé szorítják a munkaalkalmakat, és elkülönítik a szegényeket a lakosság többi részétől. Megfelelő lakáshoz jutni csaknem lehetetlen. A Magyarországon épülő lakások kétharmad része

állami erőből létesül: a juttatott lakásoknak csak kis részét kapják munkások, és legkisebb részét alacsony keresetű betanított vagy segédmunkások. Ha egy magyar munkás lakáshoz akar jutni, családi házat kell építenie. (Csak jellemző példának említjük meg, hogy Pest megyében, az ország legnépesebb, leggazdagabb, legjobban ellátott megyéjében a betanított munkások 79 százaléka és a segédmunkások 86 százaléka lakik saját házában, de lakásaikban a konyhán kívül nincs mellékhelyiség, a lakások negyedrészeben pedig konyha sincs.)

A szegényeknek erre nincs módjuk. Egy jól felszerelt, eléggé tágas családi ház felépítési költsége akkor is 500 ezer forint, ha a család tagjai maguk végzik az építési munkák nagy részét. A „jómódú” magyar munkásnak is 15–20 évébe kerül – ha a családi élet stabilitását nem zavarná semmi, ha minden garast félretesz, ha a család fogyasztását erősen korlátozza, ha megragad minden mellékes kereseti lehetőséget, és napi 12 órát dolgozik –, mire családi házat felépíti. Olyan családban, ahol az egy főre jutó havi jövedelem 800 vagy 1000 vagy akár 1200 forint alatt van, gondolni sem lehet ilyesmire.

Táplálkozás

A szegények jelentős részének napi étkezése mennyiségileg és minőségileg egyaránt elégtelen. Vizsgálatunkban jó ebédnek azt a kétfogásos ebédet tekintettük, amely levesből és húsos főzelékből (nem hússzelettel!) vagy húsos főzelékből és tésztából áll. Ilyen jó ebédet a munkaképes korú felnőttek 31 százaléka eszik hétköznaponként, 69 százalék ebédje ennél hitványabb. 11 százalék az üres levest vagy csupasz kenyeret ebédelők aránya, további 9 százalék legfeljebb zsíros kenyeret ebédel. A felnőttek fele hétköznap egyáltalán nem eszik húst, 10 százalékuk pedig vasárnap sem.

Az általános iskolás korú (7–14 éves) gyerekek ebédje rosszabb, mint a felnőtteké. A teljesen elfogadhatatlan ebédek (üres leves, csupasz kenyér) aránya a felnőtteknél 10,7 százalék, a gyerekeknél 14,3 százalék. Ilyen ebédekre ugyanis akkor kerül sor, amikor fogytán a pénz; arról azonban mindenképpen igyekeznek gondoskodni, hogy a munkába járó felnőtt egyen valamit.

A szegény családokban a felnőtteknél minden kilencedik nap ebéd nélküli. A pénz leginkább fizetés előtt fogy el, ami azt jelenti, hogy a nagyon szegényeknél a fizetésnap előtti egy-két napon nincs ebéd. A gyerekek ebédjére szánt pénz hamarabb fogy el. Náluk minden hetedik nap, a havi 400 forint alatt élőknel pedig minden negyedik nap ebéd nélküli. A sürgős szükség azt parancsolja a nagyon szegényeknek, hogy végső esetben a felnőttek alapszükségletét inkább elégítsék ki, mint a gyerekeket. A tartós károsodás a gyerekeknél azonban súlyosabb, mint a felnőtteknél. A legszegényebb gyerekeknek csak elenyésző része kap az iskolában ebédet. Ennek egyik oka, hogy az iskolák egy részében nincs konyha, nem főznek, a szállítást nem tudják megoldani. Többnyire az úgynevezett nem teljes iskolákban van ez így, vagyis éppen azokban az iskolákban, amelyekbe leginkább járnak nagyon szegény gyerekek. A szegény gyerekek más része azért nem kap az iskolában ebédet, mert a rendeletek szerint csak az járhat napközibe (és kaphat ebédet), akinek mindkét szülője kereső. Már láttuk, hogy az asszonyoknak éppen a legszegényebb családokban nincs módjuk kereső foglalkozást vállalni.

A családi jövedelem beosztása

A hatvanas évek életszínvonal-emelkedésének egyik következménye volt, hogy míg a magyar lakosság 1960-ban személyes fogyasztásának még 41 százalékát fordította élelmiszerre, 1970-ben már csak 34 százalékát. Az alsó tizedhez tartozó családok rosszul táplálkoznak, mégis jövedelmük 57 százalékát kell élelmiszerre fordítaniuk.

Hasonló aránytalanságot tapasztaltunk más területeken is. Az átlagosnál jóval kedvezőtlenebb körülmények között laknak – a falusi szegények házai például többnyire földes vályogházak –, családi költségvetésükben mégis a lakbér valamivel nagyobb hányadot tesz ki, mint az átlagos jövedelmű családoknál. Lakásaik nagyobb részében csak a konyhát fűtik, vagy azt sem, fűtésre mégis aránylag többet költenek, mint a többiek. Gáz nincs, és a falusi szegények egyharmadánál villany sincs, de akiknek van villanyuk, egy szűk helyiségben is aránylag többet költenek villanyra másoknál.

Más tételekre viszont kevesebbet költenek. Tartós fogyasztási cikkekre a magyar lakosság a jövedelmének 7 százalékát, a nagyon szegény lakosság 3,5 százalékát költi. Jövedelmének ez a része hatodát teszi ki annak az összegnek, amit a többiek tartós fogyasztási cikkekre fordítanak. Hűtőszekrényre, háztartási gépre nem is telik belőle; kevés berendezési tárgyukat pedig használtan veszik.

Az átlagos magyar család a családi jövedelem 11 százalékát költi ruházkodásra; a szegények jövedelmük 8 százalékát – az átlagos összeg negyedét. Magától értetődik, hogy használt ruhákban járnak; így sincs télikabátja az iskolás lányok 36, az iskolás fiúk 39 százalékának.

A gyermekek iskoláztatása

A szegények rossz anyagi helyzetének következményei a gyermekek iskoláztatásának területén a leg súlyosabbak.

A nyolcosztályos általános iskola négyosztályos alsó tagozatában mintánk közepes jövedelmű családjaiból bukkott vagy évismétlő tanuló gyakorlatilag nem került ki; az összes gyerek több mint negyedét kitevő, alsó jövedelmi tizedhez tartozó gyermekeknek a 30 százaléka, a legalacsonyabb jövedelmű 3 százalék gyerekeinek pedig a kétharmada bukkott vagy túlkoros. Ezek a gyerekek nem is végzik el a nyolc osztályt: eljutnak az 5–7. osztályig, azután kimaradnak.

A rossz anyagi helyzet olyan súlyos ártalom, hogy minden további differenciálótényező (a szülők foglalkozása, iskolai végzettsége, lakóhely) többszörösen érezteti hatását. A mintánkban szereplő közepes jövedelműek körében például az általános iskola alsó tagozatában a szellemi foglalkozású apák gyerekei kitűnő és jeles rendűek, a szakmunkások gyerekei négyötöd részben, a betanított és segédmunkások gyerekei felerészben, a mezőgazdasági fizikai dolgozók gyerekei kétötöd részben. A szegényeknél viszont a szakmunkás-származású gyerekek 38 százaléka, a betanított és segédmunkások gyerekeinek hetede, a „paraszt”-gyerekek huszada volt kitűnő és jeles rendű. A tanulók versenyében hátrányt jelent, ha az apa betanított vagy segédmunkás vagy mezőgazdasági fizikai dolgozó, és ez a hátrány csaknem legyőzhetetlenné válik, ha a család szegény.

A szegény gyerekek sorsa tehát eldőlt az alsó négy osztályban. A felnőttekkel, gyerekekkel, családtagokkal, rokonokkal, szomszédokkal teli konyhában nem tudnak tanulni, éhesen ülnek az iskolában, szellemileg és testileg fáradékonyabbak, iskolázatlan és szakképzetlen szüleik nem nyújtanak nekik szellemi ösztönzést, és mivel maguk is távolabbi tervek nélkül élik le az életüket, gyermekeik jövőjének tervezése sem realitás számukra. Mivel ma már minden papíron intéződik, a szülők azt akarják, hogy gyermekeik megtanuljanak írni-olvasni, ennél többre azonban jelenlegi helyzetükben nincs szükség. A fiúk ugyanis segéd munkások lesznek, a lányok legfeljebb napszámba vagy takarítani járnak majd. Ugyanígy gondolkoznak a tanítók is és minden felnőtt a gyerekek környezetében, sőt a gyerekek maguk is. Így aztán a szegény gyerekek annyira rosszul tanulnak, hogy továbbtanulásukról szó sem lehet. A 15. életévüket betöltött szegény gyerekeknek 13 százaléka jár középiskolába, 30 százaléuk tanul valamilyen szakmát, nagyobb felük semmit sem tanul. Iskolázatlanságuk és képzetlenségük biztosítja, hogy felnőttkorukban ők is szegények legyenek.

Kultúra és objektív helyzet

Oscar Lewis írta le először, terep kutatásai összegzéseként, a szegények életformáját „a szegénység kultúrájaként”.⁴ Úgy vélte, hogy ez egy adott objektív helyzetre való észszerű reagálás; olyan alkalmazkodás, amely nemcsak a fennmaradást biztosítja – úgy-ahogy –, hanem az életet elviselhetővé, élhetővé is teszi. Magam is azt tapasztaltam, hogy a magyar városok és falvak szegényeinek szokásait a fennmaradás parancsaiból lehet levezetni. Ezt az életet csak ezekkel a szokásokkal lehet fenntartani. A szokások egy része közvetlenül szolgálja a fennmaradást, más része közvetetten; a bennük fellelhető orgiasztikus mozzanatok például – mint más kultúrákban is – kárpótlást nyújtanak, ugyanígy a különböző fellazítások, egyéni menedékek, nyugvópontok, intim páros vagy társas kapcsolatok is.

Lewis azonban a továbbiakban azt is állította, hogy ha a szituáció egyszer megteremtette ezt a kultúrát, s a kultúra létrehozott egy bizonyos habitust (vagy habitusokat), a habitus a megváltozott körülmények között is fennmarad. Magam viszont azt tapasztaltam, hogy szokás, habitus csak akkor marad meg, ha racionális érdek tartja életben, ha megőrzése az egyén érdekében áll.

A magyar szegények nem élnek egyetlen zárt kultúrában; inkább szubkultúrák sokaságáról beszélhetünk. Másként élnek a nagyvárosi szegénytelepek lakói, és megint másként a falusi szegények. Bizonyos közös vonások azonban egyetlen hatalmas keretbe foglalják a szegényeket.

Ilyen közös vonás az állandó foglalkozás hiánya. A szegények egyugyanazon időpontban is több foglalkozást üznek, és az év során is váltogatják egyik munkát a másikkal. Gyárban végeznek segéd munkát, de közben felássák a gazdagok kertjét, téglát

⁴ Oscar Lewis: *The children of Sánchez. Autobiography of a Mexican family*. 1961. (Magyar nyelven: *Sánchez gyermekei*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1968.) Oscar Lewis: *La Vida. A Puerto Rican family in the culture of poverty*. San Juan és New York, 1966; valamint Oscar Lewis: *The culture of poverty*. *Scientific American*, 1966, 215(4), 19–25. o.

hordanak villájuk felépítéséhez. Kijárnak a piacra cipekedni, a nagy mezőgazdasági munkák idején pedig eltűnnek a gyárakból, mert az állami gazdaságban végzett idénymunka többet hoz a konyhára. A gyárban, ahol télen 10 százalék alatt van a hiányzók aránya, gyümölcs- vagy szőlőszüret idején 25 százalékra szökik fel.

Akad gyár, amelyik legalizálja is az efféle hiányzásokat, a másik szemet huny, a harmadik harcot indít a dolog ellen, de hiába. A sokemeletes párházban és tervhivatalban terveket szőnek a szegények megrendszabályozására, megfélelvezve arról, hogy sem ők, sem más városiak nem ehetnének szőlőt, almát, körtét, paradicsomot, ha a szegények nem szöknének meg a gyárakból. „Vándormadarak – mondják –, nem bírják a gyári munkát, nem tudnak rendszeresen dolgozni, nem szokták meg.” Kapóra jön tehát az olyan szociológia, amely az életstílus maradandóságáról, a hagyományok konzerváló erejéről szól. Pedig ez az életstílus éppen olyan stratégia, mint például a középosztálybeli családé, amelyben szülő és gyerek megegyeznek abban, hogy a gyerek fizikát fog tanulni az egyetemen, amikor az ország vezetői felismerik a fizika katonai jelentőségét.

„Mit tud egy gádszó? – mondta Thomas Actonnak Tom Taylor angol cigány. – El tud menni a gyárba, meg tudja keresni a bérét. De amit én tudok, azt nem tudja megcsinálni.” Nemcsak a cigányokra, a legtöbb szegényre jellemző ez; nekik a jég hátán is meg kell élniük – úgy-ahogy.

A szegények nem kötődnek stabil munkahelyhez vagy foglalkozáshoz. Stabil foglalkozásról tulajdonképpen csak szakképzett munkásoknál beszélhetünk: a szegényeknek nincs szakképzettségük, tehát stabil foglalkozásuk sincs. A szakképzett ember számára is vannak az állandó munkahelynek hátrányai, de az előnyök nagyobbak. A szegény az állandó állásnak csak a hátrányait ismeri; észszerűtlen lenne, ha ezért az álltabilitásért áldozatokat hozna. Ezért mindig készen áll arra, hogy több pénzért, kényelmesebb munkáért, több szabadidőért odébbálljon. Akkor sem érzi magát állandó állásban, amikor gyárban dolgozik, s amikor a szokványos módon kitöltött kérdőív adatai szerint állandó állásban van. Most itt van, de tudja, hogy ez a most csak rövid ideig tart: amíg jobb nem akad. Bármilyen is a „munkaviszonya”, mindig ideiglenes, korlátozott (és nem hosszú) időre szóló szerződésnek tekinti.

A fő- és mellékfoglalkozás megkülönböztetésének nincs értelme. A szegény többnyire több tevékenységet folytat egy időben; a körülményektől függ, hogy pillanatnyilag melyik a fontosabb; „fő” foglalkozásnak egyiket sem nevezhetjük. Bármelyik tevékenységről legyen is szó, a szegény viszonya mindegyikhez instrumentális; csak az érdekli, hogy mekkora erőfeszítéssel milyen hasznot hoz. Egyszerre mindig több „munkaadóval” áll kapcsolatban: szorosabb kapcsolat egyikükhöz sem fűzi; valójában vállalkozó, aki munkaerejével gazdálkodik. Nincsenek térbeli kötöttségei sem. Ha vertikálisan nem is, földrajzilag annál inkább mobil: rokonok, esetleg szomszédok révén távoli munkalehetőségekről is értesül, s – többnyire társas vállalkozások keretében – él is velük. Mozgékonyasága az egyik nagy előnye a stabil munkaerővel szemben; olyan funkciókat lát el, amelyek teljesítésére mások nem vállalkoznak.

Életstílusának minden mást meghatározó, központi elemét, keresőtevékenységét kényszerűségek és lehetőségek kormányozzák. Gazdasági tevékenységének objektív adottságtól szabályozott „stílusa” magával hozza a férfi gyakori és huzamos távollétét

a családtól. Részben az apa keresetéből élő, mégis „apátlan” család jön létre, amelyben szükségszerűen az anya válik a családi élet központjává, a gyermekek nevelőjévé és irányítójává, az élet rendjének szabályozójává.

A huzamos távollét alatt gyakran történik meg, hogy férfiak és nők mással állnak össze; józan ész, ösztönök, érzelmek egyaránt megkívánják: vagyon, ház, lakás, stabilitás pedig nem köti őket. A „tört” házasságoknak, a szabályozatlan együttéléseknek jóval nagyobb az aránya, mint más rétegekben. A férfi mindenképpen „ünnepi vendég” ezekben a családokban; a felelősséget, az irányítást, a családi jövedelem beosztását a nőnek kell vállalnia; neki kell biztosítania a családot összetartó kötőerőt; az csak természetes, hogy az érzelmi hátteret, a gyengédséget is ő adja. Ezek a szerepek továbböröklődnek a gyerekekre is, akik azonosulnak az örökölt szerepekkel, melyeknek fennmaradásáról az objektív adottságok gondoskodnak.

A nagyvárosi szegénytelepek fiataljai Magyarországon is galerikbe tömörülnek. „*Machismo*”, amely fennmarad, holott megnehezíti a beilleszkedést? Fordított a logika: a társadalom csak egyeseknek nyújt beilleszkedési lehetőséget, a többieknek fennmarad a *machismo*. A telepen élő egyén *machismo*-val szerez nőt, biztonságot, presztízst magának; fizikai erejével, bátorsággal, fitogtatással jut előnyökhöz.

A lakásokban szedett-vedett bútorok, s mindig nagy a rendetlenség. Hulladék-kultúra? Ezeket a mindig hibás bútorokat a valamivel vagy sokkal jobb módúak selejteztek ki: *objektíve* hulladékok. S ahol öt-hét ember – köztük több apró gyerek – lakik egy helyiségben, ott nem lehet rend soha.

A szegényeknél más a család, a rokonság szerkezete. Mindenekelőtt népesebb, hiszen mindenütt sok a gyerek. Erősebb a kohéziója, hiszen mind egy kupacban, s ráadásul az utcán, az udvaron, a kocsmában, a presszóban élnek, mert a lakásban nem férnek el. Mindig együtt, sohasem egyedül, de azért is, mert senki másra nem támaszkodhatnak, csak a családra, a rokonságra, a szomszédokra. Nem maradhatnak életben a családi és rokonsági kapcsolatok nélkül. Az iránya is más a rokonsági szervezetnek: nincs vagyon, nincs telek, ház, lakás, képzettség, iskolázottság, foglalkozás továbbörökítése, de van: vállalkozás. Csoportosan felvállalt idénymunkák, állásszerzés, lakásszerzés, laza és mindig változó konfigurációk, változó szerkezettel, változó személyekkel, változó munkahelyekkel, a változásokon belül a közös gazdálkodás és a kizsákmányolás együttesével.

A szegények életmódja: alkalmazkodás az objektív körülményekhez, a lehetőségekhez. Mivel energiáik legnagyobb részét a fennmaradásért vívott küzdelem köti le, „irracionális” viselkedésre módjuk, idejük, energiájuk elenyésző mértékben jut. Irracionális viselkedéshez tartalékok szükségesek. A közkeletű felfogással szöges ellentétben az irracionális viselkedésnek náluk kisebb az aránya, mint a felső és középosztályok körében.

A szegényekkel szembeni állami politika

Az objektív körülmények egyike az állam politikája a szegényekkel szemben. Ennek a politikának egyik része az úgynevezett szociálpolitika. A kelet-európai államoknak nincs olyan szociálpolitikai célkitűzésük, amely a szegénység felszámolására

vagy csökkentésére irányulna. Nem is lehet, mert hivatalosan tagadják a szegénység létezését országaikban. Be nem vallottan azonban van az államoknak politikája a szegényekkel szemben.

E politika legfontosabb vonásának tartom a tipikus szegényfoglalkozások hátrányos megkülönböztetését. A polgárokat több szempontból különböztetik meg: az egyik ilyen szempont az azonos munkahelyen tartós munkaviszonnyal rendelkezők, a rendszeres keresők megkülönböztetése az összes többiektől. A közép- és felső osztályok tagjai – elenyésző kivétellel – tartós munkaviszonnyal rendelkező, rendszeres keresők. Másodállásuk, mellékfoglalkozásuk, különkeresetük lehet, előfordulhat, hogy alkalmi munkát vállalnak, de van rendszeres és állandó főfoglalkozásuk. Ebből a szempontból egyenjogúak. A szegények önálló, időszaki dolgozók – a szegény keresők fele időszaki munkából él –, ha pedig „rendszeres” keresők, akkor éppen olyan rendszeresen elhagyják munkahelyüket jobb munkahelyért vagy jól fizető időnymunkáért.

„Induláskor” – Magyarországon 1948–1949-ben – a szegények túlnyomó többsége önálló volt. A mezőgazdasági szegény önállók⁵ nagyobb részét 1949 és 1960 között elűzték a földjéről; kisebb részük a téeszkek és állami gazdaságok bérmunkása lett. Az önálló iparosok és kereskedők iparendélyét bevonták. A tartós munkaviszonnyal nem rendelkező szegényeket munkajogi és egyéb rendelkezések fosztják meg azoktól a lehetőségektől, amelyek más lakosoknak rendelkezésére állnak.

Jellemző példa a lakásépítés. Legalább félmillió szegény család lakik elfogadhatatlan lakásban. Évente 60 ezer lakás épül, ebből 40 ezer magánérőből, oly módon, hogy már az induláshoz legalább 100 ezer forintot le kell tenni. A fennmaradó 20 ezernek csaknem fele részben magánérőből épül.⁶ A fennmaradó rész elosztásánál a legfontosabb szempont az úgynevezett „népgazdasági érdek”, vagyis elsősorban a különböző szintű szakképzettséggel rendelkezők jöhetnek számításba. A legszegényebbekre már csak azért sem kerülhet sor, mert hivatalos programmá tették a „lépcsőfokokénti” emelkedést, vagyis egyhelyiséges lakásból szoba-konyhába, komfort nélküliből komfortosba vagy félkomfortosba lehet jutni.⁷ Építési kölcsönhöz viszont két kritérium szükségeltetik: az építési összeg 10 százaléka előleg formájában és legalább egyéves munkaviszony. A 22-es csapdája: a szegény csak akkor juthat az előleg összegéhez, ha nagyon jól jövedelmező időnymunkát vállal, ebben az esetben viszont nem lehet egyéves munkaviszonya.

A gyári, építőipari munkát időnymunkával váltogató dolgozó fizetett szabadsága, táppénze kisebb, munkahelyén jutalomban, szakszervezeti segélyben, üdülésben, nyereségrészesedésben nem részesül; családi pótlékot csak akkor kap, ha bejelentett munkahelyen dolgozik; az időnymunka nem számít bele a nyugdíjba, s nyugdíjazása előtt nem számíthat számottevő keresetre.

Kísérletet sem tehetek a megkülönböztető rendelkezések felsorolására. Közvetlen hatásukon kívül szimbolikus hatásuk is van: stigmák ezek, amelyekről a „nem rendes”

⁵ A földreform után mintegy hárommilliónyi lakos családonként négy hektárnál kisebb gazdaságból élt.

⁶ Az állami lakásépítés üteme azért kicsi, mert az állami gazdaságpolitika a nemzeti jövedelemnek aránytalanul nagy részét fordítja „termelő” beruházásokra.

⁷ Aki – kivételesen – mégis lakást kap, annak 20–30 ezer forint lakás-használatbavételi díjat kell kifizetnie.

embert fel lehet ismerni. A stigmákhoz ideológia is tartozik: a szegények a hatóságok szemében „lumpenproletárok”. Iszákosok, munkakerülők, közülük kerülnek ki a bűnözők, gyerekeik veszélyeztetettek. Munkakerülésük könnyen igazolható, hiszen munkakerülőnek számít az, aki „alkalmi munkából tartja fenn magát”, „akinek nincs rendszeres foglalkozása”. Alkoholizmusuk úgyszintén, mert az új magyar „jogrendben” a bíróság bárki ellen elrendelhet koncentrációs tábori körülmények között folyó, két évig tartó „alkoholelvonó kúrát”, de csak a szegények ellen rendeli el. Gyermekük veszélyeztetettek, mert ez az egyetlen réteg, amelynek gyerekeit a képesítés nélküli tanácsi dolgozó hatósági kényszerrel állami gondozásba veheti. A stigmatizálásban részt vesz a sajtó, a rádió, a televízió.

Magyarországon csak látszólag maradt fenn a régi szegénység. A valóságban a régi szegények leszármazottaiból új szegénység keletkezett, amelyet intézményes határvonal választ el a nem szegényektől.

A magyarországi szegények helyzete erősen javult 1967 és 1972 között, amikor felszabadították a munkapiacot, s a gazdaság gyors növekedésnek indult. A szegények és a többiek közötti távolság azonban nem csökkent, mert nem szüntették meg a szegények emelkedésének útjában álló intézményes akadályokat. 1972 óta újabb intézkedések akadályozzák a dolgozni akarókat abban, hogy dolgozhassanak; a gazdaság növekedése megállt, s a szegények helyzete romlott. A legtöbb szegény képes arra, hogy növekedő gazdaságban saját erejéből megszabaduljon a szegénységtől. Csak két feltételre van szüksége: a munka útjában álló *általános* és a szegények munkájának útjában álló *külön* akadályok eltávolítására.

1978 (Párizs)